

FELTARTÓZTATÁS, KÖZÖS BIZTONSÁG ÉS A HIDEGHÁBORÚ VÉGE**CONTAINMENT, COMMON SECURITY AND THE END OF COLD WAR****István Jobbágy****Abstract**

The theory of containment was elaborated by George F. Kennan, who came from the so-called Riga diplomatic school. Before 1945, this group of American diplomats worked in the Baltic States and Soviet Union. The containment policy, as a red line can be found behind each step of American diplomacy between 1947 and 1989. The American - tough or soft - answer to the Soviet political or military actions was dependent on the Soviet respect of the Cold War line of demarcation. For example, the Soviet standpoint to the Hungarian revolution in 1956 was accepted by American diplomacy – although the newspapers wrote the opposite – because the military intervention was inside the Soviet zone. However, in spite of this, the Cuban missile crisis in 1962 threatened by mutual atomic holocaust. The United States more than 40 years followed the line of containment policy which in 1989, successfully ended the Cold War. The aim of the research is to illuminate the policy of containment between 1947 and 1989, to show how it worked in a given period of the Cold War.

Key words

Cold War. Containment. Common security. Soviet-american confrontation.

Absztrakt

A feltartóztatás elméletének kidolgozója George F. Kennan volt, aki az USA külpolitikai elitjében az úgynevezett „rigai iskolához” tartozott, amely a háború előtt a balti államokban és a Szovjetunióban tevékenykedő amerikai diplomatákat tömörítette. A feltartóztatás ideológiája vörös fonálként húzódott meg az amerikai diplomácia minden Szovjetunióval kapcsolatos döntése mögött. Az USA válasza attól függően volt keményebb vagy enyhébb, hogy Moszkva megmaradt-e a II. világháború végén kialakult hidegháborús demarkációs vonal mögött vagy megpróbált kitörni. Így például az 1956-os magyar forradalom idején az amerikai vezetés elfogadta a szovjet beavatkozást – még ha a sajtóhírek másról is szóltak –, mivel a „rendteremtés” a szovjet zónán belül történt. Ezzel ellentétben az 1962-es kubai rakétaválság az atomháború rémképével fenyegette mindkét nagyhatalmat. Az Egyesült Államok több mint negyven éven át követte feltartóztatási politikája, ami 1989-re meghozta a remélt sikert. A kutatás célja, hogy bemutassuk a feltartóztatás politikájának 1947 és 1989 közötti időszakát, az egyes korszakok sajátosságainak kiemelésével.

Kulcsszavak

Hidegháború. Feltartóztatás. Közös biztonság. Szovjet-amerikai szembenállás.

Bevezetés

A hidegháború majd fél évszázadát a szovjet – amerikai szembenállás határozta meg, amely geopolitikai és ideológiai alapokon osztotta meg Európát és próbálta meg felosztani a harmadik világ országait. Egyes elemzők a két szuperhatalom rivalizálását még régebbi keletűnek állítják be, mikor azt hangsúlyozzák, hogy Lenin és Wilson versengő univerzalizmusai már az I. világháború után megjelentek a nemzetközi kapcsolatokban. Ekkor azonban a két nagyhatalom még az elzárkózást választotta Európa és a világ problémáitól. Az

Egyesült Államok első ízben a Párizs környéki békék tárgyalásakor próbált meg a wilsoni pontokban megfogalmazott elképzelések szerint egy új világrendet felépíteni. Ennek sikertelen kísérlete után azonban az izolacionalizmust választotta. A Szovjetunió viszont az I. világháború és a több éven keresztül tartó polgárháború után nem volt abban a helyzetben, hogy nagyobb súllyal tudjon beleszólni Európa és a világ ügyeibe. (Garthoff, 1992)

A II. világháborút követő években azonban már új helyzet állt elő a nemzetközi kapcsolatokban. Az Egyesült Államok a világ legerősebb államaként került ki a II. világegyéből egy olyan helyzetben, amikor korábbi vetélytársai vagy a legyőzöttség vagy pedig a teljes kimerültség állapotában voltak. Az USA-t a felhalmozott erőforrások és az óriásira duzzasztott gazdaság mind-mind a terjeszkedés felé kényszerítették, amelynek legfőbb akadálya ekkor már nem külföldön, hanem az országon belül voltak találhatóak. Az izolacionalizmus szíréhangjainak elhallgattatására jó ürügyet szolgáltatott a „vörös veszély”, amelyet már csak kellőképpen fel kellett nagyítani a megfelelő hatás kedvéért. Közvetlenül a II. világháború után a Szovjetunió ugyanis korántsem volt olyan veszélyes ellenfél, mint ahogyan azt Nyugaton beállították. Moszkva óriási erőfeszítéseket tett a győzelemért, amelybe a háború végére kis híján beleroppant. Tárgyalási pozícióit azonban nagyban segítette az a tény, hogy csapatai Európa szívében állomásoztak, s ez félelemmel töltötte el Nyugat-Európa vezető országainak politikusait. Sztálin világossá tette, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt térséget - saját biztonsági szempontjainak megfelelően - továbbra is ellenőrzése alatt kívánja tartani. A Nyugat ezt az igényt a Churchill által 1945 februárjában, Jaltában megkötött titkos megállapodással lényegében elismerte. A hidegháború végéig az Egyesült Államok a szovjet érdekszféra részének tekintette Közép-Európát, s valójában a Kremlt még csak meg sem kísérelte kiszorítani a térségből. A kérdés ezek után már csak az volt, hogy Moszkva milyen eszközökkel érvényesíti befolyását a régióban.

Közvetlenül a II. világháború után még úgy tűnt, hogy folytatódni fog a Roosevelt amerikai elnök által szorgalmazott szovjet-amerikai-brit együttműködés, és tartós lesz a későbbiekben „első antagonisztikus kooperációként” (1941-1947) emlegetett szövetség. (Fischer, 1993) Miután azonban a kölcsönös gyanakvás megmérgezte az együttműködés légkörét mindkét szuperhatalom a tartós szembenállásra rendezkedett be. Moszkva megkezdte a közép- és kelet-európai kis országok „bedarálását”, amit Washington ugyan számon kért rajta, de semmi olyat nem tett, ami arra utalt volna, hogy az 1945 után kialakult status quo megváltoztatására törekedne. A Fehér Ház ekkor már kész tényként fogadta el Európa kettéosztottságát. Az Egyesült Államok stratégiájában ebben az időszakban került előtérbe a feltartóztatás politikája.

Anyagok és módszerek

Munkánban bemutatjuk a feltartóztatás politikájának 1947 és 1989 közötti időszakát, az egyes korszakok sajátosságainak kiemelésével.

George F. Kennan és a feltartóztatás elmélete

1945-1946 fordulóján került az USA külpolitikai vezetésébe az úgynevezett „rigai iskolához” tartozó csoport, amely a háború előtt a balti államokban és a Szovjetunióban tevékenykedő amerikai diplomatákból tevődött össze. A moszkvai vezetés módszereit és gondolkodásmódját jól ismerő szakértőkhöz tartozott George F. Kennan, akit a klasszikus feltartóztatási stratégia kidolgozójaként tartanak számon a nemzetközi politikaelméletben. 1947 és 1949 között az amerikai külügyminisztérium újonnan felállított Politikai Tervező Részlegének vezetőjeként a Truman-kormányzat feltartóztatási politikájának koordinátora lett. Kennan elméletét a Foreign Affairs (<http://www.foreignaffairs.com>) 1947 júliusi számában „X” aláírással megjelent cikkében foglalta össze. (Horváth, 1996/2) A cikk abból indult ki, hogy a kommunista ideológia nem célja, hanem eszköze a szovjet külpolitikának.

Moszkva ugyanis egy olyan elvet dolgozott ki, amely a cári idők hagyományain alapult és az ellenségesnek tekintette külvilágot. A szerző a Kreml expanziós politikájának okait vizsgálva rámutatott: a szovjet vezetés a külső fenyegetést arra használja, hogy egyre jobban kiépítse a belső diktatúrát. A II. világháború éveitől kezdve belső konszenzus alakult ki a szovjet lakosság és vezetés között, de a katonai kiadások miatti életszínvonal csökkenés bármikor felboríthatta ezt a törékeny egyensúlyt.

Kennan az amerikai nemzetbiztonság és külpolitika számára ajánlott konkrét javaslatát az 1946 február 22-i moszkvai „hosszú táviratában” fogalmazta meg. Figyelmeztetett arra, hogy a szovjet terjeszkedésnek történelmi és pszichológiai gyökerei vannak, valamint arra is, hogy a belső diktatúra legitimitási kényszere miatt az Egyesült Államok kinyilvánított együttműködési készsége nem enyhített a Szovjetunió külföldtől való félelmén, és az ebből fakadó terjeszkedési hajlamán. (Steel, 1992) A szovjet külpolitika közép- és kelet-európai valamint a közép-keleti lépései a következő feltevést látszottak igazolni: „Moszkva csak az ígéretes pillanatra vár, hogy hatalmát „Gibraltártól a Perzsa-öbölig” ki tudja terjeszteni“. Kennan a további szovjet térnyerés megakadályozására a Fehér Ház és a Kreml befolyási övezeteinek elhatárolását javasolta. Azt azonban nem tartotta stratégiai feladatnak, hogy a Szovjetuniót az elért pozícióiból aktívan visszaszorítsák. A visszaszorítási politikát főképpen gazdasági eszközökre alapozva tartotta megvalósíthatónak, mivel Moszkva nem rendelkezett kellő erőforrásokkal egy globális terjeszkedési politika megvalósításához. Kennan a továbbiakban kifejtette: a belső gyengeségből táplálkozó szovjet terjeszkedési politika sikeres feltartóztatása a totalitárius rendszeren belüli változásokat is eredményez, mivel „az orosz hatalom magában hordozza saját bukásának magvait, s e magvaknak a csírázása előrehaladott állapotban van.” (Barnett, 1992) Javasolta azon politikai irányzatok támogatását, amelyek hozzájárulhatnak a szovjet rendszer felbomlásához vagy fokozatos megszűléséhez.

A II. világháború után az Egyesült Államoknak ideológiai kihívással is szembe kellett néznie. A kommunizmus alternatívaként jelentkezett a gyarmati uralom ellen küzdő mozgalmak számára és Nyugat-Európa egyes országaiban is, mivel sokan a demokratikus berendezkedést és a piaci versenyre alapozott gazdaságot tartották felelősnek a szociális feszültségekért és a fasizmus hatalomra jutásáért. Kennan a demokráciába és a piacgazdaságba vetett hit megerősítését aktív politika folytatásával tartotta elérhetőnek. Klasszikus feltartóztatási elmélete a demokráciát nem csak az amerikai, hanem az egész nyugati világ nemzetközi törekvéseinek meghatározó elemévé tette.

A nyugati értékek európai újjáélesztését szolgálta a Marshall-terv (1947), amely világossá tette, hogy az Egyesült Államok viszonylag magas anyagi terhek vállalására is kész a nyugati intézmények megerősítésének érdekében. Az amerikai kormány harmadik világ felé kinyilvánított politikájával azonban Kennan már nem tudott teljes mértékben azonosulni. Támogatta ugyan a Truman-doktrínában (1947) – Görögországnak és Törökországnak – meghirdetett segítséget, de ellenezte az USA globális szerepvállalását, mert úgy ítélte meg, hogy ehhez nincsenek meg a szükséges erőforrások. Azt javasolta, hogy az óriási költségekkel járó „vonalvédelem” helyett Washington jelölje ki a számára létfontosságú országokat, térségeket, és azokra összpontosítsa anyagi forrásait. Ez a megközelítés árnyaltabbá tette a keleti blokkhoz való viszonyulást is, mivel a nemzeti kommunizmusok közötti ellentéteket és különbségeket jobban figyelembe tudta venni. Mivel Kennan feltartóztatási politikájában a katonai erővel szemben a gazdasági eszközökön volt a fő hangsúly, elfogadhatónak tartotta a szovjet pozíciók tárgyalásos úton való visszaszorítását, ehhez azonban elengedhetetlennek tartotta azt, hogy az Egyesült Államok mindig az erő pozíciójából tudjon tárgyalni.

A feltartóztatás gyakorlata (1947-1979)

Az ötvenes évek második feléig az amerikai feltartóztatási politika eszköztárában kiemelkedő szerepet játszott a kezdeti nukleáris fölény. Az atomparitás (1949) és a nukleáris fegyvereket célba juttatni képes hordozóeszközök terén elért sikerek (1957, Szputnyik) azonban a Szovjetunióknak magabiztosságot kölcsönöztek, s ez a korábbinál erőteljesebb expanzió végrehajtását tette lehetővé a hrucsovi vezetés számára. A kubai rakétaválságban (1962) a Fehér Ház azonban világossá tette, hogy nem riad vissza semmilyen eszköz alkalmazásától - beleértve a nukleáris fegyvereket is - a szovjet terjeszkedés megakadályozásában. A hatvanas évek második felére azonban az Egyesült Államok egyre inkább belebonyolódott a vietnami háborúba, amely óriási anyagi és erkölcsi veszteséget okozott számára. Az erőforrások erőteljes megcsappanása és a Kínával egyre intenzívebbé váló kapcsolatok a Henry Kissinger vezette amerikai külpolitikát a *détente* elfogadására ösztönözte. A Nixon-kormányzat (1969-1974) a nagyhatalmak közötti geopolitikai egyensúlyozásra építve kívánta csökkenteni a nemzetközi kapcsolatokban meglévő feszültségeket. (Horváth, 1997/3) A „mézesmadzag és furkósbót” elnevezéssel illetett kissingeri politika, amely - Kennan összekapcsolási elvére építve - gazdasági eszközökkel kívánta Moszkvát jutalmazni, illetve büntetni, lényegében kudarcot vallott. A Szovjetunió ugyanis az enyhülés időszakát erőtartálékainak feltöltésére (pl. olajeladásból származó bevételekkel) és egy újabb, minden korábbinál grandiózusabb terjesztési politika előkészítésére használta ki. A szovjet expanzió megállításában a Carter-kormány (1977-1981) idealisztikus gyökerekből táplálkozó, emberi jogokat központi helyre állító külpolitikája, sem tudott áttörést hozni. Az 1979-es afganisztáni szovjet bevonulás és az amerikai külügyi vezetést szembesítette azzal a követelménnyel, hogy a hidegháborús szembenállásban egy új, határozottabb kül- és biztonságpolitikára van szükség.

Az amerikai külpolitika fordulata még a Carter-kormányzat ideje alatt elkezdődött, a Carter-doktrina bejelentésével. Az afganisztáni szovjet bevonulásra (1979) válaszolva Washington kinyilvánította, hogy „bármely külső erőnek a Perzsa-öböl fölötti ellenőrzés megszerzésére irányuló kísérletét az Egyesült Államok létfontosságú érdekei ellen irányuló támadásnak minősíti, és minden szükséges eszközzel megtorolja azt, beleértve a katonai erő alkalmazását is.” (Fischer, 1992) A Szovjetunió nukleáris fegyverkezésben támasztott kihívására (1977-ben az SS-20-as szovjet közép-hatótávolságú rakéták telepítése) a NATO az 1979. évi ún. „kettős” határozatával válaszolt. A Pershing-II-es és a cirkálórakéták telepítésével kívánta „helyrebillenteni” a Moszkva által Európában megbontott egyensúlyt. Ázsiában a kínai-amerikai viszony javításával próbálta meg a Fehér Ház a Kremli pozícióit gyöngíteni. Moszkva afganisztáni „kalandja” ugyanis megerősítette a pekingi vezetésben azt a gyanút, hogy a szovjet vezetés Kína bekerítésén fáradozik. (Erre utalt a Szovjetunió India – és Vietnam-barát politikája, valamint a kínai-szovjet határon felvonultatott óriási haderő.) Mindezek a lépések azonban csak követték a szovjet terjeszkedést: az előretörést megakadályozni, illetve visszaszorítani azonban nem tudták.

A Helsinkii Záróokmány elfogadása (1975) után megindult szovjet expanzió veszélyeztette a Nyugat alapvető érdekeit. Afrikában a volt portugál gyarmatok feletti szovjet ellenőrzés (pl. Angola) az olajszállítási útvonalakat, az afganisztáni bevonulás pedig egyenesen az olajforrásokat veszélyeztette. A Carter-kormányzat republikánus ellenzéke számára úgy tűnt, hogy az Egyesült Államok a nukleáris fegyverkezésben is defenzívába szorult, mivel csak erőtlenséggel tudták értékelni a SALT-II szerződés szenátusi ratifikálásának felfüggesztését és a közép-hatótávolságú rakéták európai telepítését.

A feltartóztatási politika megújítása (1981-1989)

Az 1981-ben hivatalba lépő Reagan-kormányzat (1981-1989) új feltartóztatási politikát hirdetett meg. Szakított a Carter-kormányzat vietnami háború utáni benuultságával, és expanzióba kezdett. Az új republikánus vezetés két fő célt tűzött ki a külpolitikában:

demokrácia egész világra történő kiterjesztését és a totalitárius rendszerek teljes megsemmisítését. A reagani feltartóztatási politika az elérendő cél érdekében ötvözte az ötvenes évek – eisenhoweri-dulleszi - éles antikommunizmusát és a carteri-éra – küldetésstudattól megfosztott és gyakorlati alapokra helyezett – emberi jogi politikáját. Reagan kijelentette, hogy a Szovjetunió „ördögi hatalom”, „a modern világ minden ördögi vonatkozásának központja”, „Nyugat nem csupán feltartóztatja, hanem meg is haladja” és a „történelem szemétdombjára veti a kommunizmust”.

A „kis hidegháborúra” keresztelt korszak republikánus kormányzata azokból – az utóbb beigazolódott – CIA-jelentésekből indult ki, melyek azt állították, hogy a Szovjetunió a „túlterhelés határán” van és a „csőd szélén áll”. A szovjetnél kétszer nagyobb teljesítményt nyújtó amerikai gazdaság végső kihívást intézett ellenfeléhez. A Fehér Ház elképzelései szerint a „felpörgetett” fegyverkezési hajszának azzal az eredménnyel kellett végződnie, hogy a kommunista tömb „fő gazdasági ütőerei” megszakadnak, és ez a Szovjetuniót a teljes kimerülés állapotába süllyeszti, s így az rákényszerül szuperhatalmi státuszának feladására.

A Kreml globális kihívására volt válasz a Reagan-doktrína: „A szabadság nem a kiválasztottak kizárólagos tulajdona, az Isten minden gyermekét megilleti ... Küldetésünk a szabadság és demokrácia megóvása és kiterjesztése mindenhol, ahol erre képesek vagyunk. Ki kell állnunk demokratikus szövetségeseink mellett. Nem hagyhatjuk cserben azokat, akik valamennyi kontinensen, Afganisztántól Nicaraguáig értünk és a születésünktől fogva valamennyiünket megillető jogok érvényesüléséért kockáztatják életüket a szovjetek támogatta agresszióval szemben.” (Horváth, 1997/3) A Fehér Ház a harmadik világban a főként hetvenes években megszerzett szovjet pozíciókat kívánta felszámolni: lényegében a Moszkva által a hatvanas és hetvenes években követett taktikához folyamodott, amikor az „ellenségem ellensége az én barátom” szlogen alapján támogatta a fejlődő országokbeli antikommunista csoportokat. (Kissinger, 2008) Washington tehát ismét világméretű szerepvállalásra szánta el magát. Ez ellenkezett azzal a kennani elvvel, mely helytelennek ítélte meg a globális szerepvállalást, s a „vonalvédelem” helyett „pontvédelmet” javasolta, mert nem tartotta elegendőnek az Egyesült Államok erőforrásait egy hosszabb távú globális feltartóztatási politikához. A II. világháború utáni amerikai kül- és biztonságpolitika, a Henry Kissinger nevével fémjelzett - geopolitikai és nagyhatalmi egyensúlyra építő -, irányzat kivételével azonban általában a vonalvédelem elvét tartotta követendő célnak.

1983. március 23-án, a Szovjetuniót „az ördög birodalmának” kikiáltó beszéde után jelentette be Ronald Reagan a Stratégiai Védelmi Kezdeményezést (SDI). A „csillagháborús” amerikai kezdeményezés nehéz helyzetbe hozta Moszkvát, mivel azzal fenyegetett, hogy a hetvenes évek elejére óriási gazdasági áldozatok árán megteremtett nukleáris paritást semmissé teheti. Az SDI felboríthatna volna a Kölcsönösen Biztosított Megsemmisítés (MAD) doktrínájára épített stratégiát, mely a nukleáris elrettentésre alapozta a szuperhatalmak biztonságát. Washington ezzel a lépésével megoldotta a megsemmisülés vagy kapituláció európai dilemmáját is, mivel a keleti blokk hagyományos katonai erőinek fölénye miatt - egy esetleges nem nukleáris támadás esetén - csak e két választás volt lehetséges.

Reagan „csillagháborús” tervei Nyugaton is sok ellenzőre találtak. Egyes szakértők kifogásolták, hogy egy ilyen „űrbéli Maginot-vonal” nem jelentene tökéletes védelmet, ugyanakkor fokozná a feszültséget és a bizonytalanságot az űrvédelmi rendszer kiépítése alatt, és értelmetlenné tenné az 1972-ben megkötött nagy SALT-1 szerződést. Az amerikai elnök azonban nem stratégiai oldalról közelített a kérdéshez, ezért „leperegtek” róla a bírálatok. Reagan végső célként a hidegháború lezárását jelölte meg, ezért az erőfölény minden áron való kicsikarására törekedett. A fegyverkezési program felfuttatása gazdasági és technológiai kihívás mellett azt is megcélozta, hogy a Szovjetunió olyan életszínvonalat visszafogó gazdaságpolitikára kényszerüljön – George F. Kennan által lefektetett elvek szerint -, mely a későbbiekben elvezethet elégedetlenségből táplálkozó társadalmi mozgásokhoz, majd a belső

rendszer teljes megváltoztatásához. A feszültséget fokozó harcias megnyilatkozásokkal párhuzamosan Washington többször is készségét fejezte ki a problémák tárgyalásos úton való rendezésére. Ronald Reagan 1984-ben kijelentette, hogy az USA „évek óta most a legerősebb, és kész arra, hogy konstruktív és realista munkakapcsolatot létesítsen a Szovjetunióval”. (Kissinger, 2008)

Az amerikai kormányzat a kennani elképzeléseknek megfelelően megpróbálta átformálni a szovjet vezetés nemzetközi kapcsolatokról kialakított elképzeléseit. Reagan első elnöksége idején a kommunizmus és a szovjet terjeszkedés feltartóztatását nem önmagában vett célként kezelte, hanem valóban a hidegháború lezárását és a kommunista rendszer megváltoztatását célozta meg.

A nyolcvanas évek elejére az elaggott szovjet vezetés a hagyományos módon próbált meg válaszolni a Nyugatról érkező kihívásra: nagyobb sebességre kapcsolt a fegyverkezési versenyben. A Cservonyenko – és Andropov-éra (1982-1985) néhány éve alatt azonban rá kellett döbbsen a Kreml urainak, hogy képtelenek az Egyesült Államok által diktált fegyverkezési verseny új minőséget jelentő feltételeinek megfelelni. Az 1983-ban a Moszkva által – a Pershing II-es rakéták és a robotrepülőgépek európai telepítése miatt – megszakított fegyverzetcsökkentési tárgyalásokhoz – még Gorbacsov színrelépése előtt – a szovjet delegációnak vissza kellett térnie. Ez a lépés már jelezte, Moszkva felismerte, hogy az évtizedek óta egyre mélyülő gazdasági és társadalmi válságának kezelése nélkül reménytelen helyzetbe kerülhet ellenfelével szemben. Gorbacsov hatalomra kerüléséig (1985) azonban semmi sem utalt arra, hogy gyökeres változások lennének készülöben.

A legelterjedtebb realista és liberális nézetek strukturális változásokkal magyarázzák Moszkva kül- és belpolitikájának földrengésszerű átrendeződését. Ha elfogadjuk azokat az elemzéseket, melyek az amerikai erőpolitikának és a kényszerítő világgazdasági folyamatoknak tulajdonítják a szovjet magatartás megváltozását, akkor sem kapunk teljes választ egy sor kérdésre. A strukturális elemzések ugyanis nem adnak magyarázatot arra, hogy a Szovjetunió miért választotta a nyitás és a politikai liberalizálódás útját. Elvileg ugyanis lehetősége lett volna – a kínai példa alapján – tisztán technokrata reformok megvalósítására, amelyek biztosíthaták volna a gazdasági, technológiai felzárkózást, ugyanakkor érintetlenül hagyták volna a parancsuralmi politikai rendszert.

A hagyományos elméletek arra sem adnak kielégítő választ: mi okozta azt, hogy az Egyesült Államok és Európa (NSZK) eltérően reagált a Gorbacsov által meghirdetett – új elemeket tartalmazó – politikára. Az európai fővárosokban, kiváltképp Bonnban ugyanis kitörő lelkesedéssel fogadták az új szovjet főtitkár kezdeményezéseit, valóságos „Gorbimánia” tört ki, míg Washingtonban csak tartózkodó megnyilvánulások hangzottak el. Annak érdekében, hogy a felvetett kérdésekre választ találjunk, meg kell vizsgálnunk az új szovjet vezetés politikájában jelentkező újszerű elemeket és azok forrásait.

Közös Biztonság, Gorbacsov és a Szovjetunió összeomlása

Gorbacsov hatalomra jutása előtt még nem mutatta semmi jelét annak, hogy kész elképzelései lennének külpolitikai kérdésekben. Csak annyit lehetett róla tudni, hogy – mint egy új generáció képviselője – sokkal nyitottabb a Nyugattal fenntartott viszony és a fegyverzet-leszerelési tárgyalásokkal kapcsolatosan. 1986-ban az SZKP 27. kongresszusán elmondott beszédében már egy, a hagyományos szovjet biztonsági felfogástól eltérő koncepció körvonalai rajzolódtak ki. Ekkor használta először a „közös biztonság”, „az ésszerűen elégséges védelem” fogalmakat, s ekkor már nem „békés egymás mellett élésről”, hanem „békés együttéléstről beszélt”. (Risse-Kappen, 1996) Ha ezeknek a fogalmaknak az

eredetét akarjuk kideríteni, akkor vissza kell nyúlnunk a Nyugat-Európában 1980-ban alapított Palme-bizottság¹ tevékenységéhez.

A Bizottság tagjai a kelet-nyugati biztonsági kérdések legavatottabb szakértői közül kerültek ki. Szovjet részről azok a kutatók vettek részt az előkészítő munkában, akiket néhány évvel később Gorbacsov tanácsadói között is megtalálhatunk (pl. G. Arbatov, Az Egyesült Államokat és Kanadát Kutató Intézet (ISKAN) vezetője). Az itt kidolgozott elveket a Palme-bizottság 1982-ben hozta nyilvánosságra Közös Biztonság (Common Security) cím alatt. A jelentés a kelet-nyugati együttműködést, a fegyverzetkorlátozás és bizalomerősítés alapjain képzelte el. Szorgalmazta a gazdasági együttműködést és a fegyverzetek ésszerű szintre való csökkentését, valamint a szemben álló hadseregek átstrukturálását oly módon, hogy ne legyenek képesek támadó hadműveletek indítására. Felhívták a figyelmet a különböző fegyvernemeknél tapasztalható aszimmetriák kiküszöbölésének fontosságára. A Palme-bizottságban elfogadott elveket, egy széles alapokon nyugvó, nemzetközi szakmai közösség kezdte terjeszteni a nemzetközi politikában, s főként a hidegháborús szembenállás kulcsországaiban: az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban és a Német Szövetségi Köztársaságban.

Az NSZK-ban már a hetvenes évek második felétől széles társadalmi vita – politikai pártok, szakszervezetek és egyéb társadalmi szervezetek részvételével – alakult ki a Common Security elveiről. Elsőként a Szociáldemokrata Párt (SPD) karolta fel az új biztonsági elképzeléseket, már csak azért is, mivel a párt egyik legbefolyásosabb politikusa Egon Bahr volt az új stratégiai partnerség egyik kidolgozója és legismertebb hirdetője. Az SPD 1979-ben fogadta el a Közös Biztonság elveit, mint olyan koncepciót, mely felválthatja az elrettentésre alapozott nemzetközi rendszert. A nyolcvanas évek elejére a német konzervatívok és liberálisok is elfogadták a Palme-bizottság jelentésében foglaltakat. A közép-hatótávolságú rakéták (INF) telepítése miatt kirobbant béketüntetések hatására a szakszervezetek és az egyházak is támogatásukról biztosították a Common Security-t. A német békemozgalmak egyoldalú leszerelést követelve vonultak az utcákra. Ezek után érthető, hogy miért fogadta kitérő lelkesedéssel az új szovjet főtitkárt, aki a német politikai közvélemény előtt jól ismert és elfogadott elvekkel lépett fel. (Risse-Kappen, 1996)

Az Egyesült Államokban - a Német Szövetségi Köztársasággal ellentétben – elég nagy óvatossággal fogadták az új alapokon nyugvó moszkvai külpolitikát. A Palme-bizottság jelentését Washingtonban is ismerték, de ott nem akadt olyan befolyásos politikai csoportosulás, amely célravezetőnek tartotta volna a közös biztonság elveire alapozni a szovjet-amerikai kapcsolatokat. A Reagan-kormányzat gyanakodva figyelte az új gorbacsovi külpolitikát, mert nem tudhatta biztosan, hogy a - hetvenes évek elejéhez hasonlóan - az enyhülési szakasz után nem jön-e egy újabb szovjet expanzív hullám. A republikánus kormány az erő pozíciójából kívánt tárgyalni Moszkvával, s ehhez jobban megfeleltek a II. világháború után kimunkált - George F. Kennen klasszikus feltartóztatási elméletében kifejtett – elvek. A Reagan-kormányzat továbbra is illúziók nélkül és kiegyensúlyozottan viszonyult a Szovjetunió nemzetközi magatartásában megjelent kedvező irányzatokhoz, valamint az ezzel párhuzamosan még mindig jelenlévő - emberi szabadságjogokat és demokratikus értékeket változatlanul tagadó - szovjet parancsuralmi belpolitikához.

A Szovjetunióban a KGB és a hadsereg jólképzett szakemberei valamint az egyes kutatóintézetek tudósai sürgették a politikai és gazdasági változásokat, mert ők voltak a leginkább tisztában a világgazdaságban és a nemzetközi politikában megindult folyamatok jellegével és azok várható hatásával. Ezekbe a politikai csoportosulásokba már a nyolcvanas évek elején eljutottak a Palme-bizottság által megfogalmazott elvek. Főként a Közös Biztonság koncepciójának kimunkálásában részt vett szovjet kutatók terjesztették az új

¹ Hivatalos angol nevén: Independent Commission for Disarmament and Security

biztonsági elképzeléseket. A Kreml központosított döntéshozatali rendszere azonban ezeket az alulról érkező hatásokat mindaddig nem tudta befogadni, míg a csúcson meg nem történt a váltás. A Gorbacsov előtti vezetés ugyanis nem fogadta el a nyolcvanas évek elején kimunkált nézeteket és továbbra is a régi dogmatikus elvek szerint irányította Moszkva kül- és biztonságpolitikáját. Az 1985-ben megválasztott új szovjet főtitkár hatalomra kerülése után azonban megnyílt az út - a szakirodalom által institutcsíkként emlegetett - szakértők előtt a hatalom csúcsai felé. A kimunkálatlan koncepciókkal hatalomra kerülő Gorbacsov viszonylag gyorsan elfogadta a Közös Biztonság elveit, mivel belátta, hogy a brezsnyevi konfrontációs politika tovább már tarthatatlan.

A szovjet gazdaságot regenerálni kellett, amihez elengedhetetlenül szükséges volt a katonai kiadások nagyarányú csökkentése és ezzel párhuzamosan a nemzetközi politikában meglévő óriási feszültségek csökkentése. Az 1986-ban az SZKP 27. kongresszusán elhangzott gorbacsovi beszéd még a régi és az új elemek sajátos keverékeként hatott. 1988 decemberére azonban a Közös Biztonság koncepciója már teljesen beépült a szovjet külpolitikába. A Kreml ugyanis ekkorra fogadta el a hagyományos fegyverzetek csökkentéséről folyó tárgyalásokon a közép-európai egyensúly megteremtésére irányuló nyugati javaslatokat.

Gorbacsov a Közös Biztonság elveinek elfogadásával feladta azt az ideológiai alapot, amely legitimizálta a belső elnyomást, a magas katonai kiadások miatt alacsonyan tartott életszínvonalat és a harmadik világ felé irányuló expanzív külpolitikát. Ez utóbbi tétel óriási terheket jelentett az egyébként is ingatag szovjet költségvetés számára. Az új szovjet főtitkár számára egyre sürgetőbb feladat lett a brezsnyevi kalandor-politika következményeinek felszámolása. Erre szorította az Egyesült Államok és Kína magatartása is, amelyek a kapcsolatok javításának feltételül szabták azt, hogy a Kreml számolja fel a hetvenes évek második felében szerzett harmadik világbéli érdekeltségeinek jelentős részét.

Az eredeti gorbacsovi elképzelések között nem szerepelt a kelet-európai csatlós országok feladása, de a szovjet vezetés a nyolcvanas évek végén már nem tudta visszafordítani a felgyorsult politikai és gazdasági dezintegrációt. 1989 júliusában, a szovjet főtitkár az Európa Tanácsban elmondott beszédében lényegében lemondott a Brezsnyev-doktrína alkalmazásáról, s ezzel „szélnek eresztette” - a gazdaságilag egyre nagyobb terhet jelentő - egykori csatlós országokat.

A szovjet mezőgazdaságot a hetvenes évek közepére a teljes csőd fenyegette. A cári időkben még gabonaexportőr Oroszország a világpiacra kerülő gabonakészletek mintegy felét (20-40 millió tonna) minden évben kénytelen volt felvásárolni, s ezzel kiszolgáltatta magát legfőbb ellenfeleinek. (Kozma, 1996) A mezőgazdaság mélyrepülését követte az ipar hanyatlása is, melynek szerkezeti problémái szintén a cári időkig nyúltak vissza. Az USA által bejelentett Stratégia Védelmi Kezdeményezés az egyéni megnyilvánulásokat, ötleteket háttérbe szorító szovjet gazdasági rendszert megoldhatatlan technológiai kihívás elé állította. Ezzel Moszkva elvesztette azt az utolsó eszközt (nukleáris paritás) is, amelyre hivatkozva jogot formálhatott a szuperhatalmi státuszra. A szovjet világbirodalom a kilencvenes évek elejére, olyan mélyre süllyedt, hogy lényegében néhány hónap alatt - háborús pusztítása nélkül is - összeomlott.

Befejezés

Az Egyesült Államok több mint negyven éven át követett feltartóztatási politikája 1989-re meghozta a remélt sikert. A globális szerepvállalás azonban – mely idegen volt a klasszikus kennani elvektől – a kilencvenes évek elejére nehéz helyzetbe hozta az amerikai gazdaságot. A Fehér Ház óriási árat fizetett a hidegháborúban aratott győzelemért. Ha a II. világháború utáni amerikai politikai és gazdasági pozíciókat összehasonlítjuk a kilencvenes évek elején elfoglaltakkal, felmerülhet a kérdés, hogy ténylegesen az USA tekinthető-e a bipoláris szembenállás győztesének, mivel a tények azt mutatják, hogy az amerikai siker

lényegében csak a hidegháborús paradigmán belül értelmezhető. Sokan a hidegháború igazi nyerteseinek a II. világháborúban legyőzött nagyhatalmakat (Németország, Japán) és kisebb csatlósait (Ausztria, Finnország) tartják. (Filitov, 1992) Az NSZK és Japán ismét regionális nagyhatalmakká tudtak válni az iparban és a kereskedelemben elért világméretű sikereiknek köszönhetően, s ezáltal a bipoláris szembenállás utáni új nemzetközi rendszerben – melyben már nem kizárólagosan döntő szempont a katonai erő – ismét jelentős szerephez jutottak a világ ügyeinek

Gorbacsov a peresztrojka és a glasznosztj néven ismertté vált reform-elképzeléseivel nem tudott reális alternatívát állítani a szovjet gazdaság és társadalom elé. A hetven év alatt kiépült gazdasági és bürokratikus rendszer képtelen volt alkalmazkodni a világgazdaságban és a nemzetközi politikában lezajló globális átalakulási folyamatok követelményeihez. Így az új vezetés hiába kezdte ki a megkövült parancsuralmi rendszer érdekeltségeit, ezzel csak a rendszer teljes összeomlásához tudott hozzájárulni.

Irodalom

Barnett, R. J. Lippmann, Kennan, and the Cold War. In: Hogan, M. J.: The End of the Cold War. Cambridge University Press, 1992, p. 114.

Filitov, A. Victory in the Postwar Era: Despite the Cold War or Because of IT? In: Hogan, M. J. The End of the Cold War. Cambridge University Press, 1992, p. 77.

Fischer F. A megosztott világ. IKVA Kiadó, Budapest, 1993, p. 113-125.

Foreign Affairs (1947). [online]. 2013. Elérhető az interneten: <<http://www.foreignaffairs.com/google-intl?cid=ppc-google-intl-subscription>>.

Garthoff, R. L. Why Did the Cold War Arise, Why Did It End? In: Hogan, M. J. The End of the Cold War. Cambridge University Press, 1992. p. 104.

Horváth G. A feltartóztatási politika az amerikai külpolitikában, 1945-1960. In: Külpolitika, 1996. 2. szám, p. 134.

Horváth G. A feltartóztatási politika az amerikai külpolitikában, 1961-1977, In: Külpolitika, 1997. 3. szám, p. 19-35.

Kissinger, H. Diplomácia. Panem- McGraw-Hill-Grafo, Budapest, 2008, p. 769-785.

Kozma F. Külgazdasági stratégia. Aula, Budapest 1996, p. 516.

Risse-Kappen, T. Ideas Do Not Fly Freely: Transnational Coalitions, Domestic Structures, and the End of the Cold War. In: Lebow, N. R., Kappen, T. International Theory and the End of the Cold War. St. Martin's Press New York, 1996, p. 168-175.

Steel, R. The End and the Beginning. In: Hogan, M. J. The End of the Cold War. Cambridge University Press, 1992, p. 104.

A szerző elérhetőségi címe – Dr. Jobbágy István, PhD., Közgazdaságtudományi Tanszék, Gazdaságtudományi Kar, Selye János Egyetem, Bratislavská cesta 3322, Komárno, 945 01, email: jobbagy@selyeuni.sk